

Две хиландарске цркве XVII века посвећене св. Николи

СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ

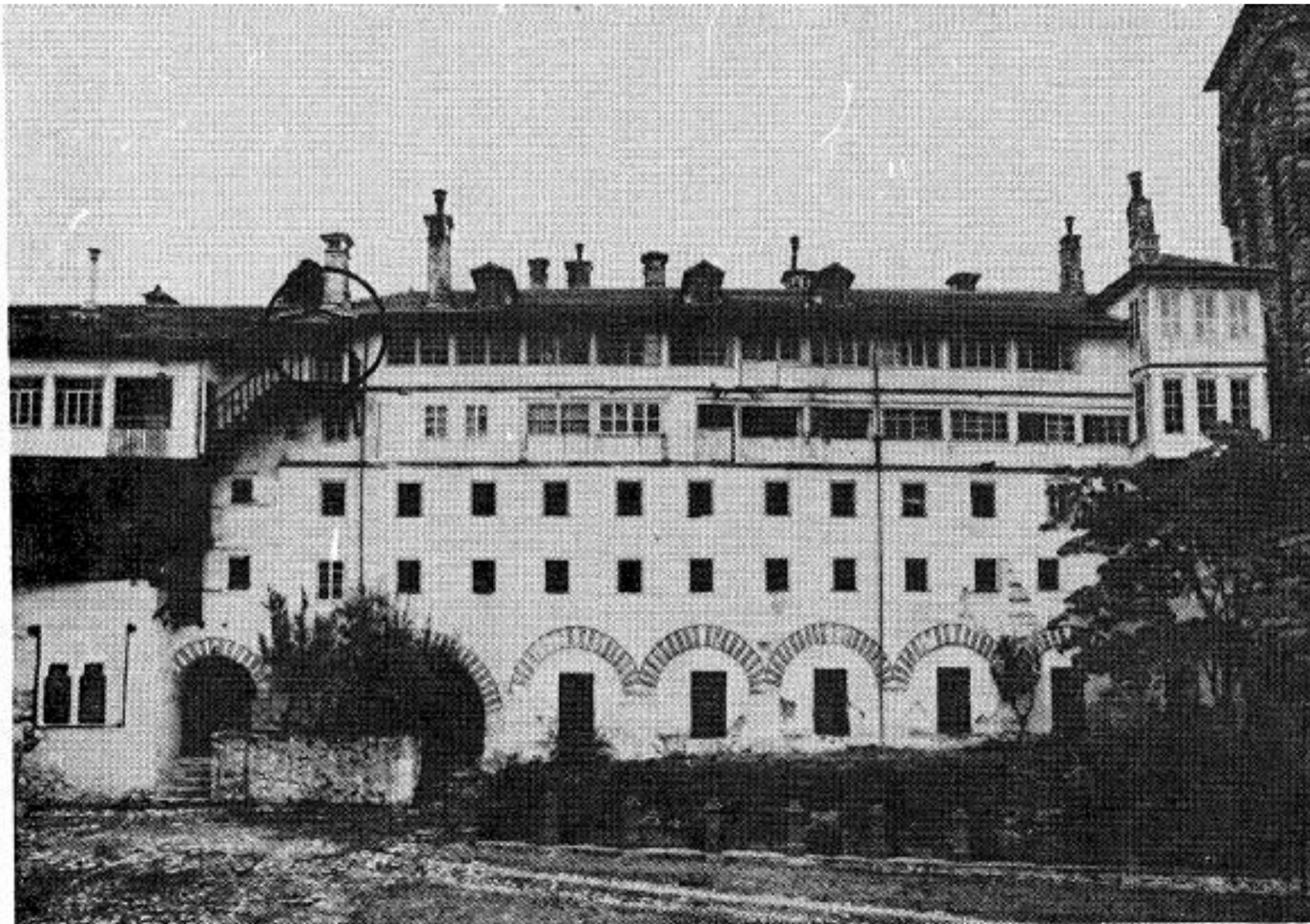
Откако је, непосредно после Другог светског рата, професор Светозар Радојчић дао подстицај изучавању пребогате уметничке заоставштине манастира Хиландара,¹ научно интересовање за ову огромну ризницу не престаје. Последњих година појавиле су се опширне монографије о хиландарском историјском и уметничком благу², као и Хиландарски зборник, чије се излажење усталило.³ Ипак, Хиландар крије још многе велике и мале тајне које ће разрешавати и следеће генерације историчара уметности.

Једна међу малим хиландарским загонеткама је натпис старца Петронија из 1660. о градњи цркве светог Николе. На каменој плочи, донедавно затуреној у пиргу св. Георгија, уклесано је да је хиландарски саборни старац хаџи Петроније ктитор храма св. Николе Чудотворца, а да је црква довршена у време игу-

¹ С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник Византолошког института САН 3, Београд 1955, 163—194; Исти, *Мајстори старог српског сликарства*, Посебна издања САН, књ. ССXXXVI, Београд 1955, *passim*; Исти, *Die serbische Ikonenmalerei vom 12 Jahrhundert bis zum Jahre 1459*, Jahrbuch der österreichischen byzantinische Gessellschaft V, Graz—Köln 1956, *passim*; Исти, *Епизода о Богородици Гори у Теодосијевом „Животу св. Саве“ и њена веза са сликарством XIII и XIV века*, Прилози КЈИФ књ. XXIII, св. 3—4, Београд 1957, *passim*; Исти, *Хиландарски диптих, Српске минијатуре XIII века*, п. о. Глас САН ССXXXIV, Београд 1953, 3—22.

² Д. Богдановић — В. Ђурић — Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, додаток Д. Медаковић, *Старе српске штампане књиге у Хиландару*, Београд 1978; Б. Бошковић, *Хиландар. Саборна црква*, Београд 1992.

³ Први број Хиландарског зборника се појавио 1966. године и до 1991. објављено је осам томова.

Сл. 1. Конач у Хиландару, северно од пирга св. Саве, доњи делови 1598, горњи спратови прва половина XVII века

Fig. 1. Bâtiment d'hébergement à Chilandar, au nord de la Tour (Pirg) de saint Sava; les parties inférieures datent de 1598 et les étages, de la première moitié du XVIIe siècle

мана кир Виктора јеромонаха 16. септембра 1669—1661.⁴ Овај епиграфски споменик, чија су слова китњасто исклесана у чврстом монолитном жућкастом камену, довео је у недоумицу, како његовог налазача професора Слободана Ненадовића, тако и касније испитиваче. Разлог двоумљења је околност да на данашњој малој цркви св. Николе у Хиландару у пиргу над улазом већ постоји натпис на камену о градњи. Он потиче од 10. марта 1664. и у њему је јасно означено да је цркву св. Николе подигао проигуман Виктор при игуману Георгију.⁵ Исти ктитор, јеромонах Виктор, који је у међувремену постао још једном хиландарски игуман, платио је да се црква 1667. и ослика.⁶ Притом игуман Виктор у натпису, исписаном на западном зиду у цркви, јасно истиче да је био ктитор храму „од основанија до свршенија“.

Иако је проф. Ненадовић искрено написао „Како је дошло до тога да овај натпис не буде узидан и да се Петроније данас не спомиње као ктитор, могао би да објасни једино он и јеромонах Виктор“⁷, покушао је ипак да пружи одговор. Не искључујући трећи разлог, Ненадовић је навео две могућности за разрешење ове нејасности. Могуће је да је првобитно постојао договор да старац Петроније плати градњу, а јеромонах Виктор живописање, па је касније овај последњи све преузео на себе, а прерано исклесана плоча са поменом Петронијевог ктиторства није никад постављена. Друга је могућност, размишљао је проф. Ненадовић, да је јеромонах Виктор откупио ктиторство од старца хаџи Петронија, па је узидео своју, а скинуо плочу претходног ктитора.

Ова друга претпоставка је изгледала вероватнија В. Ђурићу⁸, а и С. Петковић је мислио слично.⁹ Међутим, чини се да се може поуздано разрешити загонетка зашто је склоњена плоча старца Петронија и којим поводом је уопште настала.

Траг који на то упућује је једна фреска са представом св. Николе. Она се налази на сасвим неуобичајеном месту — у лунети изнад улаза у црквицу посвећену Четрдесеторици мученика из Севастије¹⁰ на највишем спрату конака са северне стране куле св. Саве. Зидна слика приказује допојасни лик светитеља у епископском орнату како десном руком благосиља, а левом држи на грудима јеванђеље. Натпис је сасвим недвосмислен, јер је свети тељ означен као *св. николае*.¹¹ Требало би, међутим, да се у лунети налази представа Страдања четрдесеторице мученика из Севастије, којима је црквица посвећена, а не лик св. Николе Мирликијског, чији се живот није преплитао са севастијским мученицима. Стога је разложно закључити да је садашња црквица Четрдесет севастијских мученика током своје раније историје била посвећена управо св. Николи Чудотворцу.

Сл. 2. Свети Никола, фреска над улазом у параклис Четрдесет севастијских мученика, Хиландар, око 1660.

Fig. 2. Saint Nicolas, fresque peinte au-dessus de l'entrée du parecclesion dédié aux Quarante martyrs de Sébaste, Chilandar, vers 1660.

Да ли би то могла бити црква коју је саборни старац хаџи Петроније саградио и за коју је била исклесана камена плоча 1660. године? Мислим да се може дати потврдан одговор на ово питање и да је могуће са великом вероватноћом реконструисати околности под којим су готово истовремено исклесане две плоче на којима су два ктитора одвојено тврдила да су подигли цркву посвећену светом Николи.

Крајем шесте деценије XVII века саборни старац Петроније, поклоник Христовог гроба, добио је сагласност игумана и манастирског братства Хиландара да једну од келија у конаку уз кулу светог Саве, са источне стране манастирског комплекса, уреди као црквицу која би била посвећена св. Николи Чудотворцу.

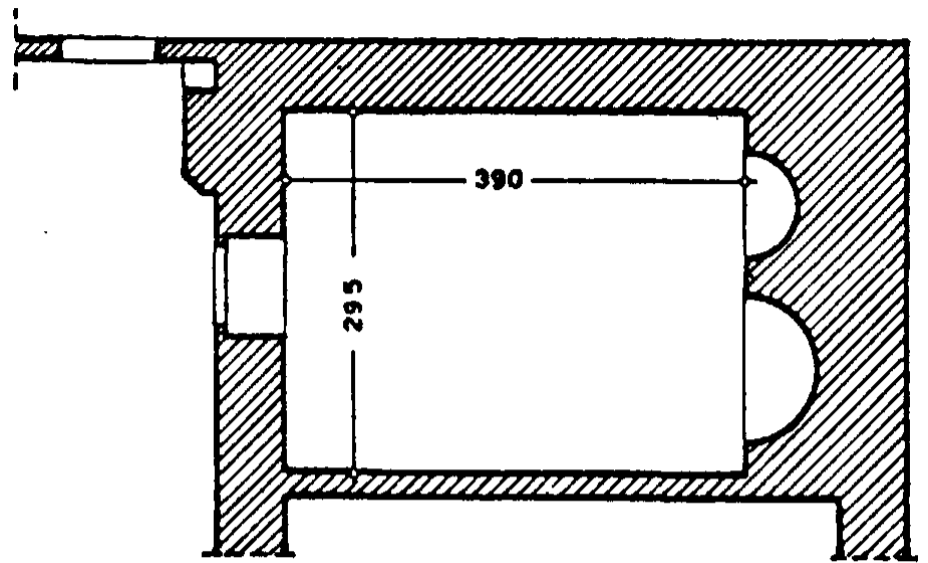
Он је то и учинио на тај начин што је у овој правоугаоној просторији дао да се начине на источном зиду, дебљине 140 сантиметара, две нише. Једна, већа служила је као олтар, друга, мања, лево од главне нише, представљала је проскомидију. Да би се јасно истакло да је то храм светог Николе, у плиткој лунети изнад улазних врата насликан је допојасни лик овог светитеља.¹² Да ли је мали храм тада добио и иконостас, не би се могло са сигурношћу рећи, али је доста вероватно. Ктитор, старац Петроније, наложио је потом да се исклеше плоча о његовом ктиторском подвигу.

Приближно три године касније велики хиландарски прегалац, тада проигуман, Виктор латио се посла да обнови цркву светог Николе која се од давнине налазила на истоименој кули изнад улаза у манастир. Пошто се кула, „стрелница“, у међувремену између XIV и XVII века доста обурвала, њен највиши део на коме је саграђен мали храм налазио се нешто ниже него првобитно. Градњу ове цркве обележио је проигуман Виктор споља малом мермерном плочом, десно од улаза, на којој је било исклесано да је храм светог Николе његова задужбина.

Тако се догодило да су током шездесетих година XVII столећа у Хиландару саграђене две цркве посвећене светом Николи. Своју задужбину проигуман, потом игуман Виктор је убрзо, 1667, и живописао и подигао иконостас трудом попа Данила, једног доста вештог грчког сликара.¹³ Црква св. Николе старца Петронија није добила зидне слике¹⁴ и пала је у засенак у поређењу са црквом св. Николе над улазом у манастир. Зашто је старац Петроније оставио своју задужбину полудовршену, јер она није живописана, остаје тајна. Могло би се претпоставити да га је смрт спречила у томе. Међутим, један Петроније, за кога се у једном запису каже да је монах, а у другом да је старац¹⁵, живео је 1671. и 1672. на Арбанашком пиргу и дао је да се повежу две књиге — један апостол и једно јеванђеље.¹⁶ Иако није много вероватно, не би се смело потпуно искључити да је то иста личност са ктитором цркве св. Николе, данас Четрдесет севастијских мученика.

Да је при крају шесте деценије XVII столећа у Хиландару постојала црква посвећена светом Николи, пре данас познатог храма игумана Виктора, сведоче и записи у два хиландарским штампаним књигама. У Октоиху првогласнику из 1494. сачуван је запис тадашњег игумана Виктора да је он ту књигу приложио „на конач цркви светог Николе“ крајем

⁴ С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара. Цркве и параклиси*, Хиландарски зборник 3, Београд 1974, 158 и сл. 202. Иако је на плочи означена арапским бројевима 1661. година, обзиром да је клесање обављено 16. септембра, прерачунавањем се добија 1660. као година ктиторског подухвата

Сл. 3. Основа црквице Четрдесет севастијских мученика у Хиландару, средина XVII века (арх. С. Ненадовић)

Fig. 3. Plan de la petite église située dans l'enceinte de Hilandar et dédiée aux Quarante martyrs de Sébaste (Dessin de S. Nenadović)

(7169—5509). О томе подробније: Хиландарски зборник 8, Београд 1991, 126—127.

⁵ *Стари српски записи и натписи IV*, ed. Љ. Стојановић, Београд 1923, бр. 6939.

⁶ С. Петковић, *Црква светог Николе у Хиландару*, Хиландарски зборник 8, Београд 1991, 130—131, 133.

⁷ С. Ненадовић, *нав. дело*, 157.

⁸ Д. Богдановић — В. Ђурић — Д. Медаковић, *нав. дело*, 142.

⁹ С. Петковић, *нав. дело*, 126—127.

¹⁰ Ова усамљена фреска није привлачила пажњу и спомиње се сасвим кратко у сажетој монографији: С. Петковић, *Хиландар*, Београд 1989, 52. Том приликом се напомиње да ова представа светог Николе „упућује да је овај мали храм у неком времену био посвећен овом светитељу“. Даљим закључивањима, међутим, нисам се бавио.

¹¹ Лунета је широка 47 см, висока 68, а дубока 10 см.

¹² У стилском погледу фреска светог Николе својим цртачким особеностима, начином сликања лица и колористичким својствима одговара управо средини XVII столећа и то оној струји која се опирала схватањима критских мајстора.

¹³ Опширно о томе: С. Петковић, *Црква светог Николе у Хиландару*, 130—162.

¹⁴ У олтарској апсиди је једино видљив монохромни окер цртеж са уобичајеном представом Богородице са малим Христом. С. Петковић, *Хиландар*, 52. Када је овај лик скициран не може се рећи, али, иако је иконографија традиционална, судећи по мафориону са карактеристичним ресама, чини се да цртеж потиче тек из почетка XIX столећа.

¹⁵ Занимљиво је да се овај Петроније са Арбанашког пирга не помиње као хација, а ктитор цркве светог Николе из 1660. је то за себе изричито нагласио. Изостављање помена хацилука било би доста чудно, јер су поклоници Христовог гроба уживали велики углед, па су они на то радо подсећали прикључујући свом имену назив хаци — хације. Ово чини мање вероватном могућност да је Петроније ктитор цркве светог Николе исто лице са својим имењаком са Арбанашког пирга.

¹⁶ *Стари српски записи и натписи* бр. 1667, 1692. Још потпуније записи су издати код Д. Медаковића, *Старе штампане књиге манастира Хиландара у књизи Д. Богдановића Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 278, 282—283.

1657. или у првих осам месеци 1658. године.¹⁷ Игуман Виктор је поклонио истој цркви 1658/1659. и Октоих петогласник, издат у Венецији 1537, и том приликом означио да књигу дарује

„на конакѣ хиландарскы светомѣ отъцѣ нашемѣ чудотворцѣ Николаѣ цркви“.¹⁸

Наглашавање у оба записа да је храм св. Николе у конаку хиландарском могло би се понајпре тумачити да је дародавац игуман Виктор хтео да издвоји цркву св. Николе у конаку од оне, посвећене истом светитељу, на тада обрушеном пиргу над улазом.¹⁹

Временска подударност даривања игумана Виктора око 1658. године и довршавања цркве св. Николе старца и хације Петронија у јесен 1660, говорила би да су се управо у том тренутку прибављале неопходне богослужбене књиге за нову богомољу. Тако би и записи у два хиландарска штампана октоиха, чини се, потврђивали да су у Хиландару једно време, у другој половини XVII века, можда и нешто касније, постојале две цркве светог Николе.

Колико дуго је Хиландар имао две црквице посвећене светом Николи не може се прецизно и са сигурношћу рећи. Руски поклоник и путник Василије Барски забележио је 1744. године да Хиландар има десет параклиса по пирговима и међу келијама, па поред осталих спомиње и параклисе св. Николе и Четрдесет севастијских мученика²⁰, не истичући да су мирликијском светитељу посвећена два храма. По томе судећи, још пре 1744, највероватније после смрти старца Петронија, његова црквица посвећена св. Николи престала је да служи. То не значи, међутим, да је већ тада ова задужбина хиландарског старца променила посвећење и постала храм севастијских мученика. Када се то догодило може се посредно прилично прецизно одредити.

Професор С. Ненадовић је претпостављао да је данашњи параклис Четрдесет севастијских мученика настао после 1757. Он је то проценио по томе што се на бакрорезу Хиландара из 1757. године ни његов изглед, па ни место не слажу са данашњим стањем. Зато је Ненадовић био склон да закључи да је вероватно стари параклис био порушен „па је саграђен овај у конаку, уколико овако представљање параклиса на бакрорезу није некаква грешка“.²¹

У овом раду о хиландарским параклисима проф. С. Ненадовић је, међутим, упутио на прави траг када је мали храм Четрдесет мученика добио свој садашњи изглед. Он је запазио да је равна таваница у овом храму сачињена на начин како се то чинило у светогорским конацима XIX века, па и у Хиландару.²² Пошто је просторија у којој је данас параклис Четрдесет севастијских мученика свакако саграђена најкасније до приближно 1660, судећи по фресци над улазом, смело би се закључити да је таваница типична за XIX век настала током претварања некадашњег

Сл. 4 Текст плоче са цркве св. Николе ктитора старца Петронија у Хиландару (данас црквица Четрдесет севастијских мученика) са поменом ктитора Петронија, 1660 (цртеж С. Ненадовића)

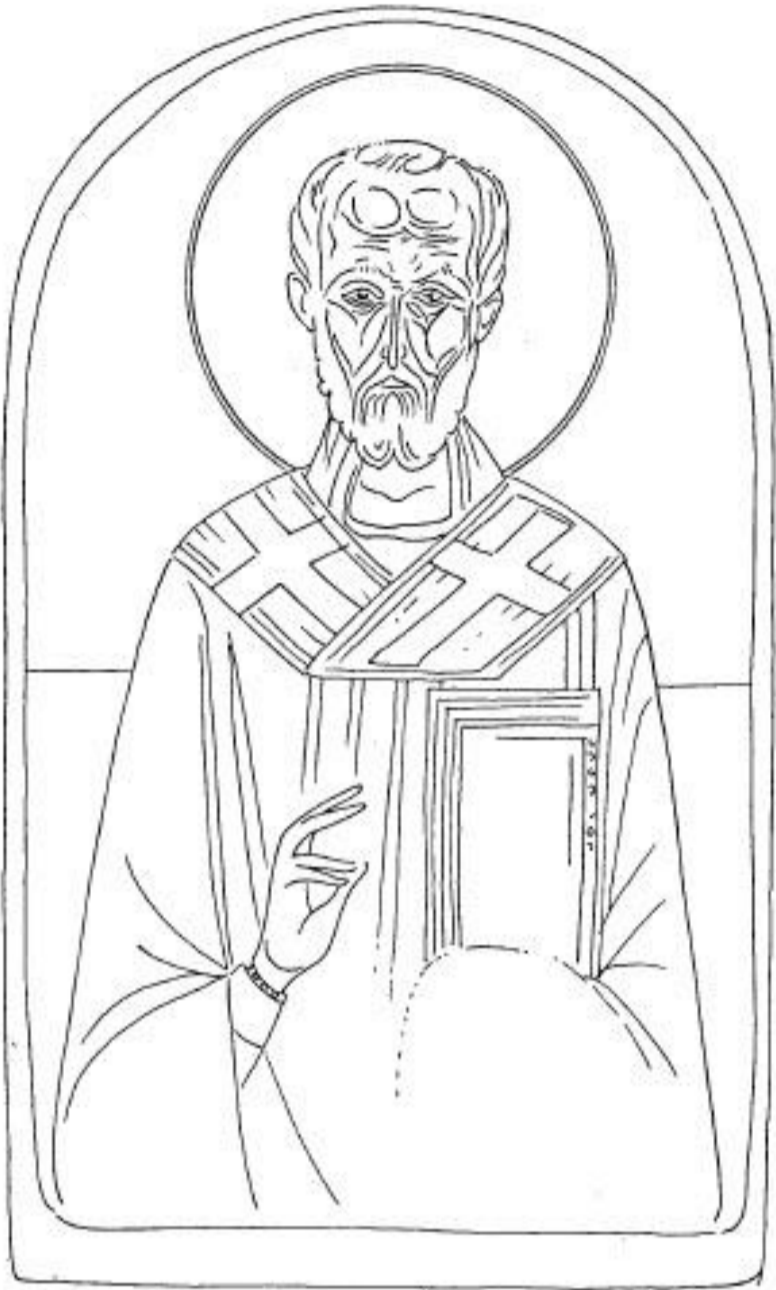
Fig. 4. Plaque de l'église Saint-Nicolas, bâtie en 1660 dans l'enceinte du monastère de Hilandar (actuellement église dédiée aux Quarante martyrs de Sébaste). Le texte de la plaque mentionne le ktitor de l'église, le vieux moine Pétrone. (Le dessin est dû à S. Nenadović)

храма св. Николе старца Петронија у параклис посвећен севастијским страдалницима.

И околност да је једино црквица Четрдесет севастијских мученика остала у Хиландару без фресака упућивала би да се промена посвећења ове црквице догодила у XIX веку. Наиме, током XVII и посебно XVIII столећа све мале цркве расуте међу садашњим хиландарским конацима добиле су фреске, ако их нису имале или су биле овештале.²³ Црква Четрдесет севастијских мученика није исликана понајпре стога што је тек у XIX веку пренета у простор старе незавршене цркве светог Николе, а тада је Хиландар живео у оскудици и живописци су у њега ретко залазили.

Чини се да би се могло још одређеније одредити када је некадашња црква св. Николе старца Петронија постала храм Четрдесет севастијских мученика. У почетним деценијама XIX века у Хиландару су се градили велики конаци са северне стране манастирског комплекса²⁴, па је тада, приликом припремања земљишта за градњу могао понајпре да буде порушен првобитни параклис посвећен севастијским мученицима.

Да би се одредио terminus post quem за преобраћање цркве св. Николе старца Петронија у храм севастијских мученика важно сведочанство је садашњи иконостас у овом параклису. Њега сачињавају три иконе из треће четвртине XVII века — Деизис, Богородица на престолу са два анђела и Мучење севастијских страдалника, као и једне двери настале раније, 1622/1623. године.²⁵ Оне су очигледно накнадно пренете у овај простор, јер су уметнуте у невешто направљену иконо-

Сл. 5. Цртеж фреске св. Николе над улазом у параклис Четрдесет севастијских мученика у Хиландару, око 1660 (цртеж Д. Тодоровића)

Fig. 5. Dessin de la fresque peinte au-dessus de l'entrée du parecclesion dédié aux Quarante Martyrs de Sébaste à Chilandar, vers 1660 (dessin de D. Todorović)

стасну преграду. Њу чине обичне даске обојене тамно црвеном, зеленом и белом бојом. Само је архитравна греда резбарена и украшена представама грожђа и винове лозе, али и то је накнадно постављен део са иконостаса из 1634/1635. године из главне хиландарске цркве посвећене Ваведењу Богородице.²⁶ Зна се да је та олтарска преграда уклоњена из католикона при постављању новог иконостаса 1766. године. Делови претходне преграде послужили су за обнову иконостаса у хиландарским црквицама св. Јована Претече, св. Трифуна и св. Георгија, храму Вазнесења Христовог у пиргу светог Василија на мору²⁷, па и у параклису посвећеном четрдесеторици севастијских мученика. Распарчавање иконостаса из 1634/1635. могло се најраније десити 1766. године, али би се то време могло померити за

око пола века. Наиме, управо око 1810, начињена је олтарска преграда у цркви Вазнесења у пиргу св. Василија од крупних делова иконостаса главне цркве из XVII столећа²⁸, па и то одређује, уз остале околности, време када је параклис светог Николе старца Петронија могао бити преобраћен у цркву Четрдесет севастијских мученика.

¹⁷ Стари записи и натписи, бр. 6916; Д. Медаковић, *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, 277—278.

¹⁸ Записи и натписи, бр. 6917; Д. Медаковић, *нав. дело*, 282—283.

¹⁹ Могуће је да се ова два записа тумаче и тако да је ван Хиландара постојао неки конак са црквом св. Николе и да је том храму игуман Виктор поконио два октоиха. О постојању таквог конака ван Хиландара ништа се не зна. Истина, извори помињу келију св. Николе на Хухли у Кареји коју је обновио темишварски епископ Михаило око 1685. (*Записи и натписи*, бр. 1814), цркву св. Николе у Кареји на Кавији 1717, као и храм истог светитеља у Куметици, можда крај Спасове воде код Хиландара (Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, 283, 86), али нема доброг разлога да се ове богомоље поистовете са „св. Николом на конаку“. У записима игумана Виктора о поклону октоиха нигде се не помиње Кареја или Куматица, што би морало да се учини да је црква била ван хиландарских зидина.

²⁰ *Пешеходца Василия Григоровича-Барскаго-Плакхи-Албова... Путешествие к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и окончено в 1747 год или самим писанное... В Санктпетербурге 1778, 651. Касније, 1845, и П. Успенски такође помиње, разумљиво, само један параклис св. Николе у Хиландару. П. Успенский, *Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты* II. I. С. Петербург 1877, 30.*

²¹ С. Ненадовић, *нав. дело*, 173—174. У овом тумачењу једино би се морала унети исправка да после 1757, није саграђен нови параклис Четрдесет севастијских мученика у конаку, већ је само старој црквици св. Николе старца Петронија промењено посвећење. Највиши део овог конака је свакако настао пре средине XVII века, о чему би сведочила већ помињана фреска св. Николе.

²² С. Ненадовић, *нав. дело*, 174. Таваница је идељена на троугаона и шестоугаона поља претежно плаве боје, али се јавља и бела боја.

²³ Д. Богдановић — В. Ђурић — Д. Медаковић, *нав. дело*, *passim*; С. Петковић, *Хиландар*, 50—67.

²⁴ С. Ненадовић, *О изградњи северног дела Хиландара од Игуменарије до конака из 1598*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 25, Нови Сад 1989, 61—94.

²⁵ Д. Богдановић — В. Ђурић — Д. Медаковић, *нав. дело*, 158, 160; С. Петковић, *Хиландар*, 52. Цео иконостас се не би могао датовати по дверима са натписом из 1622/1623. Три престоње иконе су стилски јединствене и позније су, приближно за пола века. Двери су придодате са неког распареног иконостаса, чији је један од ктитора био проигуман Василије.

²⁶ Ово до сада није било запажено.

²⁷ Д. Богдановић — В. Ђурић — Д. Медаковић, *нав. дело*, 160; С. Петковић, *Хиландар*, 35 et *passim*.

²⁸ Д. Богдановић — В. Ђурић — Д. Медаковић, *нав. дело*, 160; С. Петковић, *нав. дело*, 21.

На основу свега изнетог смело би се закључити, уз малу резерву, да је некадашња црква светог Николе, настала 1660, променила патрона на самом почетку XIX века, када су и пренете иконе из старе цркве Четрдесет мученика у параклис на врху конака са северне

стране пирга светог Саве. Тада је и скинут натпис о ктиторском подухвату старца Петронија, јер је могао само да збуњује због измене храмовног посвећења. На време настанка и некадашњег патрона храма подсећа данас само фреска св. Николе у лунети изнад улаза.

Deux églises de Chilandar dédiées à saint Nicolas au XVIIe siècle

SRETEN PETKOVIĆ

Dans le présent article il est question d'une plaque de pierre énigmatique qui se trouve à Chilandar, monastère serbe sur le Mont Athos, et qui contient une inscription gravée où il est dit que le vieux religieux Petronije a bâti l'église SaintNicolas en 1660. Cependant, l'actuelle église de Chilandar dédiée à saint Nicolas est la fondation pieuse de l'higoumène Viktor, datant de 1664; c'est ce qu'on lit sur une autre plaque en pierre, encadrée dans la façade d'une autre petite église placée sous l'invocation de saint Nicolas. Les chercheurs qui ont étudié jusqu'ici les monuments anciens de Chilandar n'ont pas apporté solution à la question suivante: comment est-il possible que deux ktitors aient bâti la même église?

L'auteur résout cette énigme en démontrant que deux églises dédiées à saint Nicolas ont été bâties presque au même moment. Outre l'église actuelle, construite audessus de l'entrée du monastère en 1664 et due à l'higoumène Viktor, une autre église placée également sous l'invocation de saint Nicolas avait été bâtie en 1660 au sommet du bâtiment résidentiel («konak») situé au nord de la Tour (le «pirg») de saint Sava. Cette église

se trouvait sur l'emplacement de l'actuelle église dédiée aux Quarante martyrs de Sébaste, qui reçut cette dédicace le plus probablement vers le début du XIXe siècle.

A l'appui de son assertion l'auteur du présent texte souligne qu'audessus de l'entrée de l'actuelle petite église placée sous l'invocation des Quarante martyrs de Sébaste se trouve la fresque représentant saint Nicolas et cela précisément là où l'on peint obligatoirement le saint patron de l'église. En plus, deux notes remontant aux années 1657/58 et 1658/59 mentionnent deux octoèques offerts à l'église SaintNicolas «pardessus le konak» pour être inclus dans le service divin. L'actuelle église SaintNicolas sera, cependant, construite quatre ans plus tard.

L'auteur en déduit qu'au cours de la seconde moitié du XVIIe siècle il existait à Chilandar deux églises dédiées à saint Nicolas, — celle qui existe actuellement, due à l'higoumène Viktor et datant de 1664 et celle du vieux moine Petronije, bâtie en 1660, qui a été transformée en petite église placée sous l'invocation des martyrs de Sébaste.